

**SIROJIDDIN O'SHIYNING "AL-FATOVO" ASARI:
TUZILISHI, TILI VA FATVOLARNI BAYON QILISH USLUBI**

Muzaffar Kamilov

Tarix fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya. Maqolada Farg'ona fiqh maktabining yirik vakili Sirojiddin Abul Hasan Ali ibn Usmon O'shiy (vaf. 575/1179)ning "al-Fatovo as-Sirojiyya" asari manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Asarning ichki tuzilishi – kitob, bob va fasllar tizimi, mavzular ketma-ketligi, tilidagi arabiy, forsiy va turkiy qatlamlar hamda muallifning masalalarni bayon qilish uslubi o'rganiladi. Shuningdek, asardagi "Muftiyning odobi va javob berishda ogoh bo'lish" kitobi boshqa fatvo to'plamlaridan farqli jihat sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot "al-Fatovo"ni XII asr Movarounnahr ijtimoiy hayotini aks ettiruvchi manba sifatida baholashga asos beradi.

Kalit so'zlar: Sirojiddin O'shiy, "al-Fatovo as-Sirojiyya", hanafiy mazhabi, fatvo, Farg'ona fiqh maktabi, muftiy odobi, manbashunoslik.

**SIRAJUDDIN AL-USHI'S "AL-FATAWA": STRUCTURE,
LANGUAGE AND METHOD OF PRESENTING FATWAS**

Rakhimov Nematullokh Karimjanovich

Abstract. The article offers a source-critical analysis of "al-Fatawa al-Sirajiyya" by Sirajuddin Abu al-Hasan Ali ibn Uthman al-Ushi (d. 575/1179), a leading representative of the Ferghana school of Hanafi law. It examines the internal architecture of the work – its system of books, chapters and sections, the sequence of topics, the Arabic, Persian and Turkic layers of its language, and the author's manner of presenting legal cases. Particular attention is paid to the chapter on the etiquette of the mufti, which distinguishes the work from other fatwa

collections. The study substantiates the value of “al-Fatawa” as a source reflecting the social life of twelfth-century Mawarannahr.

Keywords: *Sirajuddin al-Ushi, “al-Fatawa al-Sirajiyya”, Hanafi school, fatwa, Ferghana school of law, etiquette of the mufti, source studies.*

KIRISH

Hanafiy mazhabi tarixida fatvo to'plamlari alohida adabiy-huquqiy janr sifatida shakllangan bo'lib, ular mazhabning nazariy qoidalarini kundalik hayot bilan bog'lovchi bo'g'in vazifasini bajargan. Movarounnahrda bu janrning Abu Lays Samarqandiyning “an-Navozil”, Nosiriddin Samarqandiyning “al-Multaqot fi-l-fatovo al-hanafiyya” va Qozixon nomi bilan mashhur Hasan ibn Mansur O'zkandiyning “al-Fatovo” asarlari kabi yirik namunalari yaratilgan. Ana shu qator asarlar orasida Sirojiddin Abul Hasan Ali ibn Usmon O'shiy Moturidiy Farg'oniy (vaf. 575/1179)ning “al-Fatovo as-Sirojiyya” asari hajman ixcham, ammo mazmunan o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

O'shiy nomi ko'pincha aqidaga oid “Bad' al-amoliy” qasidasi orqali tanilgan bo'lsa-da, uning fiqhiy merosi o'zbek islomshunosligida yetarlicha o'rganilmagan. Holbuki, “al-Fatovo” hanafiy fatvo an'anasining Farg'ona vodiysidagi rivojini, bu yerdagi ijtimoiy munosabatlarni, hatto mahalliy til muhitini ham aks ettiruvchi manba hisoblanadi. Asarning yana bir e'tiborli jihati – unda boshqa fatvo kitoblarida kam uchraydigan mavzularga, jumladan muftiyning odobi va javob berishda ogoh bo'lishi lozim bo'lgan holatlarga alohida kitob ajratilganidir.

Mazkur maqolaning maqsadi “al-Fatovo”ning ichki tuzilishini, tilini va muallifning bayon uslubini manbashunoslik nuqtayi nazaridan tavsiflash hamda asarning hanafiy fatvo adabiyotidagi o'rnini belgilashdan iborat. Bu vazifa manbaning bugungi kunda tadqiqotchilar va fatvo sohasi mutaxassislari uchun amaliy qiymatini aniqlash bilan ham bog'liq.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotda “al-Fatovo as-Sirojiyya” matni asosiy manba sifatida olinib, uning tuzilishi kitob, bob va fasllar kesimida sanab chiqildi hamda mavzular ketma-

ketligi klassik hanafiy asarlari tartibi bilan solishtirildi. Matndagi forsiy va turkiy iboralar alohida ajratilib, ular keltirilgan boblar bo'yicha guruhlandi. Ishda tavsifiy, qiyosiy-tarixiy va matn tahlili metodlari qo'llanildi; asarning fatvo adabiyotidagi o'rnini aniqlashda Abu Lays Samarqandiy, Nosiriddin Samarqandiy va O'zkandiy asarlari bilan qiyos o'tkazildi (Rahimov, 2024).

NATIJALAR VA MUHOKAMA

“al-Fatovo as-Sirojiyya” bir jildidan iborat bo'lib, klassik fiqh kitoblari singari mavzular muayyan fiqhiy tartibda joylashtirilgan. Asar jami 57 ta kitob, 408 ta bob va ayrim boblar ichida kelgan 37 ta fasldan tashkil topgan. Har bir kitobning boshida uning boblari mundarijasi keltiriladi, bu esa katta hajmdagi materialdan foydalanishni yengillashtiradi. Mavzular taharatdan boshlanib, namoz, janoza, zakot, ro'za, haj, nikoh, taloq, qasam, hadlar, siyar, laqiyt va luqata, g'asb va damon, shirkat, vaqf, hiba, buyu', sarf, shuf'a, ijara, qozilik, da'vo, iqrar, guvohlik, vakillik, kafolat, sulh, rahn, muzoraba, muzoraa, ashriba, ikroh, jinoyatlar, qasos, vasiyatlar va faroizlar orqali davom etadi hamda hiyla va maxorij kitobi, muftiyning odobi kitobi va nihoyat “Favoid” kitobi bilan yakunlanadi. Ayrim kitoblarda boblar kiritilmay, mavzular bevosita izohlangan, ba'zilarida esa boblar o'rnida fasllar kelgan; bu holat muallifning qat'iy sxemaga emas, materialning hajmi va tabiatiga tayanganini ko'rsatadi.

Asarning tili arab tilidir va O'shiyning boshqa asarlariga nazar tashlansa ham uning arab tilini puxta bilgani ayon bo'ladi. Shu bilan birga matnning ayrim o'rinlarida forsha iboralar, ba'zan esa turkiy so'zlarning ma'nolari keltiriladi. Bu holat tasodifiy emas: Movarounnahrning fath etilishi, umaviylar va abbosiylar davrida arab tilining ham rasmiy, ham ilmiy til maqomiga ega bo'lishi, somoniylar davridan boshlab fors tilining arab tili bilan teng qo'llanila boshlashi, Farg'ona vodiysining esa turkiy qabilalar makoni bo'lgani asarga tabiiy ravishda aks etgan. Shu sababli “al-Fatovo”dagi til qatlamlari muallif uslubining nuqsoni emas, aksincha, fatvoning real hayot bilan bog'liqligining dalilidir.

Forsiy iboralar eng ko'p taloq, qasam va savdo boblarida uchraydi, ya'ni aynan lafzning aniq ma'nosiga hukm bog'lanadigan mavzularda. Masalan, taloq

bobida eridan “yarimta kichik tosh taloqsan” degan ma’noda forsha ibora aytilsa bir taloq, “to’rtta kichik tosh taloqsan” deyilsa ikki taloq, “to’rt kichik tosh va yarimta tosh” deyilsa uch taloq tushishi bayon qilinadi. Qasamlar kitobida “Qur’on va Ka’baga qasamki, bu ishni qilmayman” degan forsha ibora qasam hisoblanmasligi, “Vallohi, bu ish shunday” degani esa qasam bo’lishi ko’rsatiladi. Iqola bobida xaridor “sotib olgan molni qaytarib olib keldim” ma’nosidagi forsha jumlanı aytsa va sotuvchi ham “qaytarib oldim” desa, iqola yuzaga kelishi bayon etiladi (O’shiy, 2013: 261). Bu misollar lafziy urfning fatvodagi o’rnini ko’rsatadi: faqih shar’iy hukmni odamlar amalda ishlatadigan iboraning mahalliy ma’nosiga bog’laydi.

Muallifning bayon uslubi ixchamlik va aniqlikka asoslangan. Masala odatda “agar shunday qilsa” tarzidagi faraziy vaziyat bilan boshlanadi, so’ng hukm qisqa jumlada beriladi; dalil va ixtilof zarur bo’lgandagina keltiriladi. Shu sababli “al-Fatovo” nazariy munozara kitobi emas, amaliyotchi qozi va muftiy uchun mo’ljallangan ma’lumotnoma xarakteridagi asar taassurotini qoldiradi. Ayni shu xususiyat uni fatvo janrining namunaviy namoyandasiga aylantiradi.

Asarning eng o’ziga xos qismi “Kitobu adabi-l-muftiy va-t-tanbihu ala-l-javob” deb nomlangan bo’limdir. Unda fatvo berishning hukmi masalasi ochiq qo’yiladi: ba’zi olimlar “Jahannamga eng jur’atlingiz, fatvo berishga eng jur’at qilganingizdir” hadisiga va Salmon Forsiy so’zlariga tayanib fatvo berishni makruh deganini muallif to’liq keltiradi. So’ng o’z tarjihini bayon qiladi: sahih qarash shuki, ahl bo’lgan kishi uchun fatvo berish makruh emas, chunki “Agar bilmasangiz, zikr ahlidan so’rang” (Nahl, 43) oyati savolga javob berishni ham buyuradi. Shundan keyin muallif hukmni holatlarga ko’ra tafsil qiladi: fatvoga loyiq boshqa kishilar mavjud bo’lsa, fatvo berish farzi kifoya; ahl kishilar topilmaydigan joyda, shoshilinch ehtiyoj tug’ilganda va sulton tomonidan muftiylikka tayinlangan holatda esa farzi ayn bo’ladi. Aksincha, umumiy ma’noda ahl bo’lsa-da, aynan so’ralayotgan masalaning hukmini bilmasa, dalillar uni shubhaga solayotgan va tarjih qilishga qodir bo’lmasa, fatvo berishi mumkin emas. Bu tafsilot muallifning fatvoga individual fazilat emas, ijtimoiy mas’uliyat sifatida qaraganini ko’rsatadi.

“al-Fatovo”ning fatvo adabiyotidagi o‘rni ana shu ikki jihat – amaliy ixchamlik va mas’uliyat masalasining nazariy ishlanishi bilan belgilanadi. Boshqa fatvo to‘plamlarida masalalar keltirilib, muftiyning shaxsiy sifatlari alohida bo‘lim sifatida kam uchraydi. O‘shiy esa hukmlar bilan birga hukm chiqaruvchining shartlarini ham kitob tarkibiga kiritgan va shu tariqa fatvo jarayonini yaxlit tizim sifatida taqdim etgan. Bugungi kunda diniy savollarga javob berish ijtimoiy tarmoqlar orqali ommalashgan sharoitda asarning bu qismi nazariy qiziqishdan tashqari amaliy ahamiyatga ham ega.

XULOSA

“al-Fatovo as-Sirojiyya” hajmi jihatidan ixcham bo‘lsa-da, tuzilishi jihatidan puxta ishlangan, 57 kitob va 408 bobdan iborat yaxlit tizimga ega asardir. Undagi mavzular tartibi klassik hanafiy an’anasiga mos, ammo ayrim kitoblarda boblarning fasllar bilan almashtirilishi muallif materialga moslashuvchan yondashganini ko‘rsatadi. Asar tilidagi forsiy va turkiy qatlamlar XII asr Farg‘ona vodiysining ko‘p tilli muhitini aks ettiradi va ayni paytda faqihning lafziy urfga tayanganidan dalolat beradi, chunki taloq, qasam va savdoga oid hukmlar odamlar ishlatadigan iboraning mahalliy ma’nosiga bog‘lab hal qilinadi. Muallifning bayon uslubi amaliyotchi uchun qulay: masala faraziy holat sifatida qo‘yiladi, hukm qisqa beriladi, dalil zarur o‘rindagina keltiriladi. Asarga muftiy odobi haqidagi mustaqil kitobning kiritilishi esa O‘shiyning fatvoni shaxsiy huquq emas, shartlari qat’iy belgilangan mas’uliyat deb bilganini ko‘rsatadi va bu jihat manbani bugungi fatvo amaliyoti uchun ham qimmatli qiladi. Shu bois asarning to‘liq ilmiy tarjimasi va tanqidiy nashrini tayyorlash Movarounnahr fiqh merosini o‘rganishdagi navbatdagi zarur qadam bo‘lib qolmoqda.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Aminov, H., & Primov, S. (2017). Hanafiy fihi tarixi, manbalari va istilohlari. Toshkent: Movarounnahr.
2. Bekmirzayev, I. Sirojuddin al-O‘shiyning “Fatovoyi Sirojiyya” asari fatvo yo‘nalishidagi asarlar darajasini belgilashda muhim manba.

3. Qoriyev, O. (2009). Fargʻona fiqh maktabi va Burhoniddin al-Margʻinoniy. Toshkent: Fan.
4. Rahimov, N. (2024). Sirojiddin Oʻshiy “al-Fatovo” asarining hanafiy fatvo ilmi rivojida ahamiyati: PhD dissertatsiyasi. Toshkent: Oʻzbekiston xalqaro islom akademiyasi.
5. Oʻshiy, S. (2013). Al-Fatovo as-Sirojiyya. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya.
6. Oʻzkandiy, H. (2009). Fatovoyi Qozixon. Bayrut: Dor al-fikr.